

ВІДГУК
офіційного опонента доктора філософських наук,
професора Полисаєва Олександра Павловича,
на дисертацію Слюсара Вадима Миколайовича
«НАСИЛЛЯ ЯК СУБСТАНЦІЙНА ХАРАКТЕРИСТИКА
СОЦІАЛЬНИХ ТРАНСФОРМАЦІЙ», подану на здобуття наукового
ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.03 –
соціальна філософія та філософія історії

На основі дисертаційного дослідження Слюсара Вадима Миколайовича «Насилля як субстанційна характеристика соціальних трансформацій» та наукових праць здобувача, опублікованих за вказаною темою, можна зазначити наступне.

Сучасні соціальні трансформації із неминучістю втягують в свою орбіту величезні людські маси різних континентів, рас, культур. Напевно можна із упевненістю говорити, що сучасна цивілізація у ХХІ столітті стане перед рядом потужних випробувань глобального характеру, найбільш значими серед яких будуть міграційні процеси. Можна заперечити: міграційні спалахи супроводжували всю історію людської цивілізації, починаючи з великих переселень народів, колонізації Америки, Африки, Австралії тощо. Фактично це супроводжувалось спустошливими і вкрай жорстокими війнами, адже зазначені процеси як правило, відбувались на тлі культурно-світоглядного протистояння, із двома світовими війнами включно. Однак було б надто самовпевнено в сучасну ядерно-техногенну епоху допускати можливість потужного військового конфлікту, хоча боротьба за ресурси і території з неминучістю буде загострюватись і тим самим зростаюча прірва між «золотим мільярдом» та іншими жителями Землі буде лише зростати. При цьому старіючий Старий Світ все більше буде попадати в пряму залежність від притоку молодих робочих рук з інших регіонів, які всіма засобами будуть прагнути закріпитись там. Вже у найближчі десятиліття ми з неминучістю

стикнемось із кратним зростанням мігрантів із ряду відносно неблагополучних регіонів (до 200 млн. щорічно) та невпинним старінням частки автохтонів Старого Світу, що створить цілий комплекс соціальних проблем. Особливої гостроти дане питання може набути в Україні, де державні інституції займають позицію статиста щодо назрілих проблем по оптимізації соціальних стосунків між окремими верствами населення, а проблеми людей старших вікових груп по своїй гостроті є чи не найважчими, корелюючись із цілим комплексом невирішених соціальних завдань.

Саме тому актуальність дисертаційного дослідження В.М. Слюсара важко переоцінити. Зазначимо, що автор віднайшов власний ракурс бачення проблеми, ним опрацьовано значний масив досліджень у філософії, психології, політології, культурології, психології, педагогіці тощо.

Все це дозволило дисертанту у такій складній та багатоаспектній проблемі віднайти власний підхід та запропонувати ряд оригінальних вирішень питань наукового дослідження.

Перший розділ дисертації «Теоретико-методологічні засади дослідження насилля як соціально-філософського феномена присвячено аналізу ступеня розробленості даної проблеми в історико-філософському контексті. Дисерант вказує, що проблема насилля хоча й піднімалась у ряді праць видатних мислителів, однак тлумачилась як складова неминучого зла, на яке приречене людство. Ідея насилля як атрибутивна складова суспільного поступу, була запропонована К. Марксом як необхідна умова розв'язання класових антагонізмів. Оскільки вказаний соціальний феномен завжди був способом панування та експлуатації, які фіксуються у правовій системі, подолання вказаної нерівності можливе лише насиллям у відповідь на насилля. Саме тоді у теорії насилля була актуалізована ідея революційного або «справедливого» насилля, яка досліджувалася у подальших студіях К. Маркса, В. Леніна, Л. Троцького, та їх пізніших послідовників – Ж. Сореля, Е. Блоха, В. Беньяміна, Д. Лукача тощо. Вказаними науковцями було розкрито зміст сучасного розуміння насилля як атрибути суспільних

відносин. Е. Фромм розрізняв властиву людській природі агресивність, здатну акумулювати внутрішні сили індивіда у боротьбі за виживання, та деструктивну, яка сформувалась в особистості як специфічний прояв соціальних чинників.

Сутнісною характеристикою феномена насилия є субстанційна визначеність, що проголошує базовим принципом розуміння об'єкт пізнання, аналіз його знакових чинників, зведення багатоманітності і мінливості означень до єдиного. Це реалізується методом визначення статусної природи означуваних наукових понять на основі принципу сходження від абстрактного до конкретного; виявлення закономірних тенденцій взаємозв'язку і розвитку. Не менш значимим є виявлення дихотомічної природи між парними категоріями «насилия» і «ненасилля», адже виявлення такого роду дефініцій здійснюється перша через другу і навпаки. Однак соціальний контекст вказаних категорій передбачає вкрай обережне їх застосування в царині маніпулятивних технологій, адже масштабне впровадження їх рядом тоталітарних політичних режимів у ХХ столітті, показало, що вони сприяли консолідації особистої влади Сталіна, Муссоліні, Гітлера, тощо. Маніпуляції перетворюються на складову державної політики возвеличення культу вождя, якого екзальтована маса наділяє рисами божественної субстанції, здатної в ім'я лише її доступних вищих інтересів творити насилия, прикрите димовою завісою еталону всезагального щастя, нехай і по північнокорейському варіанту.

У другому розділі «Насилля як онтологічна основа соціального життя» дисертант аналізує етнокультурний контекст самореалізації суспільних відносин, в межах якого одні спільноти, чи групи, у своїх власних інтересах завдають шкоди (фізичної, моральної чи психічної), іншим особам чи особі шляхом застосування сили з метою схилити об'єкт впливу до визначених стереотипів поведінкових моделей.

Атрибутами насилия згідно дисертаційного дослідження є: примус, соціальна стигматизація, нанесення фізичної, психічної чи / та моральної шкоди групі осіб, або спільноті.

Примус, як атрибут насилля – це переорієнтація одного або кількох видів діяльності в інтересах у бажаному для суб'єкта насилля напрямку, шляхом переключення його енергії. Соціальна стигматизація передбачає визначеність дій як насилля, однак як таке, що тлумачиться як необхідність або вимушеність. Аналізуючи типологію соціальних форм насилля, виокремлюють самоспрямоване, міжособистісне, та колективне насилля.

У дисертації вказується, що для періоду соціальної стабільності, домінуючим виступає «раціональне» насилля, яке здійснюється за принципом рельєфності бінарної опозиції, що відповідають умовам раціонального пізнання, істини і брехні, правди і кривди тощо. Особливою формулою «раціонального» насилля є бюрократія, яка за певних умов може взяти на себе функції посередника по налагодженню ненасильницьких дій між ворогуючими суспільними верствами та помітними політичними лідерами.

У третьому розділі «Насилля в системі соціальних трансформацій» дисертант розглянув лінійний вимір соціальних трансформацій, аналіз зміни його сутнісних параметрів на основі наступних критеріїв: соціального часу, направленості, функціональності, ефективності. Застосування методів хвильового аналізу дозволяє визначити зміни домінантних форм насилля «міфічної», «трансцендентної», «раціональної», що змінюються циклічно. Суб'єктний аналіз насилля проведено на основі діяльності соціальних агентів насилля – пасіонаріїв, носіїв етнічної домінанти з величезним запасом накопиченого енергетичного резерву, яку вони готові вкладати в організацію та управління на всіх рівнях соціальної ієрархії етносу.

Здійснено аналіз стереотипних моделей поведінки соціальних агентів насилля, корельованих культурно-цивілізаційними установками. За В. Шубартом основними моделями є «прометеївська», «іоаннівська» та «буддистська». Перша формується в епоху тяжких випробувань та утвердження героїчного архетипу, здатного налагодити нову якість взаємин у суспільстві. Однак з часом навіть такий тип відносин з неминучістю набирає вигляду розміреного реального життя, в межах якого добро і зло (як різновид насилля)

співіснують як очевидність. Така модель отримала назву «іоаннівська». Вона здійснює насилия перш за все стосовно себе, через відмову від земних благ, через тлумачення власної гріховності як прилучення до світового зла, за яке людина ніколи не звільниться остаточно. Для людини залишається тільки один шлях – прагнення обрати із можливого набору насильницьких дій найменше (чи не ілюзія це?) та вчиняти згідно біблійних приписів.

Буддистська концепція з'явилася у європейському культурному просторі порівняно недавно. Суть її зведена до сакраментального «не нашкодь», адже будь які дії, які здаються суб'єкту оптимальними для навколошнього середовища. При детальному розгляді можуть бути асоційовані зі злом, здатним принести цілий компендій насилия та випробувань. Саме тому основна заповідь для «досконаломудрого» «не нашкодь».

Четвертий розділ «Трансформація насилия у сучасному суспільстві» присвячений дослідженню сутнісних характеристик утвердження нової якості раціональності насилия, що в сучасних умовах позначається на його приватизації та комерціалізації. Приватизація насилия – специфічна форма самоорганізації за умов послаблення державної влади, інструмент боротьби різних соціальних прошарків, як один із засобів самоствердження. Нова раціональність як атрибут насилия у сучасному інформаційному суспільстві все більше виражається у форму компенсаторного насилия, опосередковано реалізуючись через МАС-МЕДІА, різного роду розважальних програм, що в кінцевому результаті таких діячів влучно починають називати процесом «макдональдизації», тобто коли із велими приблизних (як по якості, так і по смаку) інгредієнтів стоїть вимога приготувати одне й те саме блюдо. Змістовна зміна світоглядних орієнтацій, спричинених інтернетизацією життєвого простору молоді, радикально міняє і характер здійснення насилия. Дисертант пропонує ввести поняття «планшетна свідомість», як комплекс життєвих установок особистості, для якої характерно ставлення до навколошнього світу як до гри, із можливістю виграшу певних прихмарних сум, які однак створюють ілюзію реального життя.

П'ятий розділ «Засади соціальних відносин для подолання насилля» присвячений праксеологічному виміру соціально-філософських шукань ненасилля, яке є закономірною реакцією частини здорових верств суспільства, здатних хоча б призупинити вакханалію насильницьких дій, які нерідко стають об'єктом державної підтримки. За таких умов ненасилля виступає не лише способом урегулювання конфліктів шляхом відмови від примусу, а принципом соціальної взаємодії у періоди соціальних трансформацій. Важливим чинником утвердження та підтримки «раціонального» є толерантність, яка розглядається як терпимість до іншої культурної парадигми, як соціальний феномен, що пов'язується з методологічними зasadами теорії соціальної дії та крок примирення із самодостатністю іншого.

Таким чином, на основі принципу толерантності фіксується наявність множини альтернативних рішень, які можуть бути актуалізовані за умови неефективності прийнятих попередніх. Такий принцип соціальної організації заперечує використання прямих форм насилля у процесі існуючих у «паралельних реальностях» соціальних спільнот, оскільки кожна з них функціонує на основі власних правил та норм. В свою чергу трансформаційні процеси в одній сфері через відсутність активних агентів насилля охоплюють значно повільніше ніж за локального принципу соціальної організації.

Разом з тим, на нашу думку, дисертаційне дослідження Слюсара В.М., не позбавлене деяких спірних положень. Робота однозначно виграла б за умови, якби автор більш детально розглянув наступні питання, які з огляду на новизну досліджуваної проблематики, лише умовно можна віднести до недоліків:

1. При аналізі проблеми насилля як екзистенційного та соціокультурного феномена, вважаємо явно невдалим неодноразове використання терміну «насилля як самопричинне явище» (стр. 75), що, власне здатне пролонгувати епохальні історичні події минулого як безкризові, що спонтанно виникають з невідомих причин. Так, дисертант зазначає, що «не завжди перед утвердженням «міфічного насилля» виникає криза (наприклад, П'ята Французька республіка, Визвольна війна під проводом

Б. Хмельницького. На наш погляд, обидва вказані періоди якраз і характеризуються системною кризою, яка виразилась у погромі Суботова, вбивстві членів родини чигиринського сотника, очоленого королівським чиновником, викрадення королівських Привілеїв, втеча Хмельницького на Січ, тощо. Варто погодитись із професором В. Остроуховим, який зазначив, що «Насилля – конкретно-історичний феномен», який у кожну епоху набирає свій власний обрис відтворення.

2. Дисертанту, на нашу думку, можна б порадити більш критично ставитись до окремих родоначальників марксизму та його адептів, в тому числі до таких, які навіть умовно не можна називати послідовниками К.Маркса ні в теоретичному контексті, ні в ідеологічних конструкціях. У дисертації зроблено огляд основних положень теорії революційних перетворень Маркса, однак деякі позиції автора потребують уточнень. По перше: пролетарський революційний переворот може бути здійснено виключно за умови принадлежності абсолютної більшості населення до промислових робітників, причому у більшості промислово розвинутих країн Європи. Саме тому для більшовицьких лідерів пролетарська революція в Росії без німецького пролетаріату є нездійсненою. По друге: після поразки Паризької Комуни Маркс вважав за необхідне в ході революції запровадити як тимчасове явище, так звану диктатуру пролетаріату, здатну зламати опір організованої буржуазії і згодом просто відмерти. Таким чином з позицій класиків марксизму, насилля у ході пролетарської революції не є системним, воно тимчасове та виконує обмежені функції. Однак в ході суспільного розвитку концепція безкласового суспільства Маркса не виправдала себе та зазнала оновлення, перш за все теорією перманентної революції Л. Троцького та А. Бернштейна.
3. На нашу думку дисертаційна робота значно виграла та набула повної завершеності, якби шановний дисертант мав можливість опрацювати художній спадок класика російської та світової літератури – Федора

Достоєвського, зокрема – «Брати Карамазови» та «Біси». Саме ці твори перетворилися на художнє пророцтво найбільшої трагедії ХХ століття – Жовтневої революції 1917 р. Адже саме там реалізація найбільш високих гуманістичних ідей перетворилася на найдикіше насилля проти людяності. Причому зазначимо, що ощасливити людей, добитись місії всезагального щастя беруться звичайні люди, що нічим не вирізняються від широкого загалу. Для того, що б довести власну «особливість», вони готові вчиняти будь які дії, навіть страшні злочини, за умови визнання їх соціально значими та виправданими для групи змовників. Вони об’єднані у різновид організації, яка нагадує суміш політичної партії із злочинним у групуванням, в межах якого продукування зла без видимої причини є візитівкою кожного. Сприяє цьому і механізм кадрового добору, що скоріше нагадує закриту корпорацію із власними моральними приписами мафіозного клану, а головне – члени такої організації в ім’я певних примарних цілей постійно готові приносити в жертву десятки мільйонів власних громадян, вважаючи це «історичною необхідністю», яка повторюється із дивовижною послідовністю на теренах Російської імперії. Великий письменник прогнозував, що людські втрати від штучного голоду, репресій, концтаборів, бездарного та злочинного управління, військових втрат сягнуть в СРСР 60 мільйонів осіб, де український мартиролог є одним із найбільших. Аналогічні процеси мали місце в Китаї, Кампuchії, Лаосі тощо. Зазначимо, що такого роду злочини проти власного народу можна сміливо називати апофеозом насилля, які великий Достоєвський передбачив аж до таких «дрібниць» як політична ангажованість вождів. І хоча цілий ряд видатних науковців Росії та інших держав – Д. Ліхачов, М. Бахтін, Я. Голосовкер, А. Гуревич, Н. Ейдельман, Н. Бердяєв, Ж.-П. Сартр, Л. Шестов, В. Соловйов, В. Кирпотін, С. Булгаков, Л. Толстой, М. Хайдегер та десятки неназваних імен видатних мислителів, не дають підстав стверджувати, що насилля у його найбільш нелюдському прояві, яке періодично спалахує на теренах Росії

та з такою правдивістю художньо передбачене Ф.Достоєвським, на жаль ми і на сьогодні не можемо називати історичним минулим. Згадаймо Будьонівск, театр «Нордост» та моряків АПЧ «Курськ».

4. У підрозділі 3.4. «Інструменти трансформації насилия у процесі соціального розвитку», шановний дисертант вказує: «Інтелігенція (але не «народна інтелігенція» як особлива соціальна верства, що механічно складається зі службовців, викладачів, вчителів, лікарів, інженерів і діячів мистецтва)... вона виконує інтегруючу функцію, акумулюючи всю руйнівну енергію суспільства для здійснення якісного стрибка» (стр.254-255). При цьому автор доповнює власну позицію, думкою П. Сауха, згідно якої «інтелігенція страж моральних параметрів людського буття» с. 257. Однак, чи можна вважати вичерпними пропоновані автором аргументи? Зрозуміло, що механічне поєднання певного інформаційного об'єму із носієм знань, аж ніяк не забезпечує їх якісне засвоєння. Ще древні греки говорили, що «багатознайство не навчає розуму». І навіть уточнення, зроблене проф. Саухом, не в змозі остаточно закрити питання. Адже «страж моральних параметрів» багатомільйонної армії людей інтелектуальної праці розділені культурними, релігійними, історичними тощо перегородками, які власне диктують своє тлумачення моральних максим, нерідко наповнюючи їх протилежним змістом. Вище цього розтиражованого феномена, здатні піднятись, лише одиниці на кшталт Блаженнішого Любомира Гузара, академіка Сахарова, папи Івана Павла II, Матері Терези, У вказаних особистостей позитивні знання про навколошній світ органічно переплетені із моральними максимами, складають нерозривне ціле, роблячи їх видатними особистостями для всього людства. Саме тому нам здається доречною пропозиція філософів С Кисельова, Т.Суходуб та інших, використовувати термін інтелігенція у загальноприйнятому контексті, а моральних провідників суспільства іменувати інтелектуалами.

5. Викликає особливу зацікавленість дослідження дисертанта інституційного характеру насильства, в першу чергу органів держави, покликаних забезпечувати її стабільне функціонування силовими методами. Автор цілком слушно вказує на постійне прагнення силовиків розширити свої повноваження, зробити контроль з боку суспільства чисто номінальним. При цьому логічним постає питання про природу походження зброї взагалі, адже насилля не зводиться лише до конкретного вольового акту, а передбачає використання відповідних знарядь, інструментів здійснення, оскільки перемагає той, хто володіє найбільш досконалою на момент здійснення зброєю» (с.233). Важко погодитись із таким підходом дисертанта, адже ще давньокитайський військовий теоретик Сунь Цзи у «Мистецтві війни» зазначав, що складових перемоги повинно бути не менше шести, причому переможець битви у заслугу обов'язково заносить прорахунки противника. Нам же варто вказати, що армійська система насилля має всі без винятку недоліки тієї структури, в межах якої вона сформована. Як свого часу зауважував Ф. Енгельс, що в армії як у фокусі відображаються всі недоліки даної соціальної системи. Єдина, на наш погляд суттєва відмінність – це схильність до консерватизму та окостеніння військових інститутів. Адже і солдат і генерал готуються до війни яка вже була, а не та яка ще буде. Саме з цієї причини виграють війну ті воєначальники, які поряд із хоробрістю, майстерним володінням зброєю, дисципліною, любов'ю до свого краю, володіють вищими ніж супротивник морально-вольовими якостями, підтримкою широкого загалу, що дає їм змогу організовано відповідати на насилля доступними для них засобами.
6. Окрім положення дисертаційного дослідження, на наш погляд, є недостатньо аргументованими. Так, розглядаючи ментальні характеристики філософії ненасилля, дослідник вбачає, що вже у більшій історичній перспективі розвитку цивілізаційних трансформацій, людство, з метою виживання змушене буде зробити ряд радикальних кроків по

забезпеченню нової якості управління планетарними процесами, в основі яких будуть знаходитись інформаційні технології, корельовано із ідеями академіка Вернадського. Зрозуміло, що значна частка такого роду новацій (особливо силові методи боротьби з тероризмом, наркотрафіком, торгівлею людьми тощо) видаються настільки масштабними, що розв'язання їх у масовій свідомості потребуватиме століття. Однак варто згадати, що подолання расизму, апартеїд, дискримінація жінок, всезагальне виборче право, можливо не в повному обсязі, подолані саме у ХХ столітті, причому за дуже короткий період. І це дає підстави вважати, що найбільш одіозні прояви насильства вже найближчим часом відійдуть у минуле. Однак це непросте завдання потребуватиме скоординованих зусиль авторитетних міжнародних організацій, громадських структур, масмедійної підтримки. І лише виробивши стратегію боротьби із вказаним злом, ми зможемо впроваджувати ефективні тактичні кроки, які запропоновано шановним дисертантом у п'ятому розділі дисертації, коли на авансцені суспільного життя домінуватимуть «чисті засоби ненасилля» і «На перший план виходить бесіда, як основна техніка досягнення ненасильницької взаємодії, мови, як засіб взаємопорозуміння та переговорів» (с. 338).

Загалом вказані зауваження та побажання не змінюють головного висновку, який полягає у тому, що дисертаційне дослідження Слюсара Вадима Миколайовича є самостійною науковою роботою, висновки та положення новизни якої достатньо аргументовані, були отримані в результаті самостійного авторського дослідження, мають науково-теоретичне та прикладне значення.

Основні результати дисертаційного дослідження достатньо повно викладені в публікаціях автора, що вийшли у наукових фахових виданнях із урахуванням встановлених вимог. Зміст автoreферату відповідає основним положенням дисертації.

Робота Слюсара Вадима Миколайовича «Насилля як субстанційна характеристика соціальних трансформацій», подана на здобуття наукового

ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09. 00.03 – соціальна філософія та філософія історії, повністю відповідає нормативним вимогам «Порядку присудження наукових ступенів і присвоєння вченого звання старшого наукового співробітника», затвердженого постановою Кабінету Міністрів України від 07.03.2007 р. № 423 до докторських дисертацій, а її автор заслуговує на присудження наукового ступеня доктора філософських наук за спеціальністю 09.00.03 – соціальна філософія та філософія історії.

Офіційний опонент

доктор філософських наук, професор,

провідний науковий співробітник ДВНЗ

«Переяслав-Хмельницький державний

педагогічний університет імені

Григорія Сковороди»

О.П. Полисаєв

Олег П. Полисаев